

Hukuk Teorisinin Krizi ve Eleştirel Hukuk Yaklaşımlarının Kurucu Gücü

Kasım AKBAŞ¹

1. Eleştirel Düşüncenin Temelleri

Eleştirel hukuk düşüncesinin çağdaş temsilcilerinden Costas Douzinas (2005), “*critic*” kelimesinin “eleştiri” anlamının yanı sıra “kriz”le olan ilişkisine de dikkat çeker. Bir meseleye “kritik” yaklaşmak, eleştirel bakmak anlamına gelir. Öte yandan bir hastanın durumunun “kritik” olduğunu söylediğimizde, sağlığıyla ilgili önemli bir krizin yaşanmakta olduğunu ifade ediyoruzdur. Öyle sanıyorum ki “kritik” dönemler “kritik” yaklaşımları gerekli kılıyor. Krizden çıkışın yolu eleştirel düşünceden geçiyor.

“Eleştirel düşünce” ise ne olduğunu anlamaya çalıştığımızda altından kolayca kalkamayacağımız genişlikte bir çatı kavramı ifade ediyor. Bir meseleye, bir disipline, bir kuruma eleştirel yaklaşmak temelde genel geçer kabul edileni sorgulamak anlamına geliyor. Her disiplinin, her toplumun, her tarihsel dönemin genel geçer kabulleri değişeceğine göre, eleştirel düşüncenin de bir sabit olmaması, sorgulama var oldukça eleştirinin de devam etmesi beklenir.

Günümüzün modern (veya modern sonrası) kapitalist toplumunda, toplumun kendisinin ve elbette hukuk gibi, eğitim gibi kurumlarının sorgulanmasını sosyal bilimlerde eleştirel teori olarak ifade ediyoruz.

Kuşkusuz, sosyal bilimlerde eleştirel teori dendiğinde akla ilk olarak Frankfurt Okulu olarak da adlandırılan ilk kuşağında Max Horkheimer, Theodor Adorno, Herbert Marcuse, Walter Benjamin, Eric Fromm gibi isimlerin yer aldığı ve ikinci kuşağı Jürgen Harbermas’la temsil olunan felsefi ve sosyolojik nitelikteki hareket geliyor. Eleştirel teorisinin anlamını Horkheimer, 1937 tarihli ünlü makalesinde

¹ kakbas@gmail.com

(Horkheimer, 2002), geleneksel teoriyle karşıtlığı çerçevesinde açıklamayı tercih eder. Ona göre geleneksel bilim dünyayı olduğu gibi kabul etmekte ve tarafsız olduğunu iddia etmektedir. Eleştirel teori ise bilginin toplumsal koşullardan bağımsız olamayacağını savunur ve mevcut düzeni sorgular.

Geleneksel teori, her zaman tutarlılığa ve teori ile pratik arasındaki kesin ayrıma odaklanmıştır. Geleneksel teori, olguları evrensel yasaların uygulanmasıyla, yani bunu doğrulamak veya reddetmek için özel bir olguyu evrensel bir olguya dâhil ederek açıklamaya çalışmıştır. Bu aynı zamanda pozitivist bilimsel araştırma yöntemidir: Bilimsel gerçekler, ampirik bir doğrulama testinden geçmelidir. Zira, dünya ve tabiat gerçek ve nesneldir. Bilgi ise bu gerçekliğin aynasıdır. Halbuki eleştirel düşünürlerin reddettiği şey, tam olarak budur.

Horkheimer (ve aslında genel olarak Eleştirel Teorisyenler) bilgedeki nesnellik kavramını reddeder; zira bilginin nesnesi tarihsel ve toplumsaldır. Eleştirel teori bu nedenle, bilginin ve bilimin tarafsız olduğu şeklindeki yaklaşımdan vazgeçmeyi amaçlar. Bilgi ancak birbirine bağımlı bireylerin toplumsallıkla ifadesini bulan bakış açısından yola çıkılarak elde edilebilir. Frankfurt Okulu teorisyenleri bağlamında eleştirelilik, doğa ve sosyal bilimler alanındaki genel geçer kabul gören *naif* determinizmin sorgulanması anlamına gelmektedir.

Eleştirel Teori, aslında, toplumsal özgürleşme stratejilerinin kalıplarını formüle etmek suretiyle kapitalist topluma yönelik Marxist eleştirileri genişletmiştir. Zira Marxizm de eleştireldir; Marxizm, Hegel’de akılcılığın (rasyonalite) gerçeklikle (realite) uzlaşısının eleştirisidir. Hegel’e göre bu durum modern ulus devletin (hatta ona göre adıyla sanıyla Prusya devletinin) doğuşuyla birlikte gerçekleşmiştir. Hâlbuki Marx, akılcılığın tarih boyunca gelişimini bir sınıf mücadelesi olarak görmenin gerekliliğini vurgulamıştır.

Bu şekliyle düşünüldüğünde Marx’ın yöntemini sosyal bilimler diliyle “pozitivizm” olarak değil de kimilerince “eleştirel realizm” olarak karşılayabilmemizin nedeni budur. Marx’ın yönteminden söz edildiğinde, Marxizmi indirgemeci bir yorumlamayla kabul edenlerin yanı sıra, Weberci, hermenötik, eleştirel kuramcı veya postmodern pek çok ekolün genelde onu pozitivizme hapsetmeye çalıştığını görürüz. Oysa Marx’ın yöntemi, diyalektik materyalizmdir. Marx’ın yöntemini sosyal bilim felsefesi içerisinde “eleştirel realizm” olarak adlandıranlar, diyalektik metodolojinin yaşayan en önemli temsilcilerinden Bertell Ollman, Roy Bhaskar’ın “eleştirel gerçekçiliğinin” Marxist diyalektiğin bir versiyonu olarak görülebileceğini, bu yakın ilişkiden daha fazla yararlanılabileceğini açıkça ifade etmektedir.²

² Bkz. Özmen, O. (2025). Eleştirel Gerçekçiliğe Giriş: Bir Özgürleşme Felsefesinin Kurucu Kavramları. *Eleştirel Pedagoji Dergisi*, Sayı 78, ss. 413-433. <https://elestirelpedagoji.org/wp-content/uploads/2025/10/38.elestirel-gercekcilik-onur-ozmen.pdf>; Özmen, O. (2026). Diyalektik

Bu noktada, Marx'ın eleştirel diyalektik yönteminin pozitivist bilimin doğasıyla hiçbir şekilde uzlaşamayan özelliği üzerinde durulmalıdır. Pozitivist bilim, nesnel gerçekliğe uygun düşen bilgiyi “doğru”, uygun düşmeyen ise “yanlış” olarak nitelendirmektedir. Oysa Georg Lukács'ın isabetle tespit ve maharetle ifade ettiği üzere Marx'ın diyalektiğinde doğru ve yanlış birbirinin karşıtı değildir. Diyalektik yaklaşımda yanlış, “doğruluğun bir uğrağıdır” ve aynı anda hem yanlış hem de yanlış-değil'i temsil eder (Lukács, 2014). Eleştirel düşüncenin en güzel örneklerinden biri de sanırım bu yaklaşımdır.

Hukuk alanında ise eleştirel yaklaşımlardan söz ettiğimizde iki şeyi kastediyoruz: Birincisi, genel hukuk yaklaşımlarını sorgulayan her türlü düşünce veya teori, hukuk eleştirisidir. İkincisi ise spesifik olarak kendisini “Eleştirel Hukuk” olarak adlandırılan düşünce ekolüdür. Şimdi hukuka ilişkin eleştirel yaklaşımların bu büyük dünyasına mütevazı bir adım atabiliriz.

2. Bir Hukuk Teorisi Nedir?

Her hukuk kuramı, neye hukuk denileceği konusunda açık ya da örtülü bir varsayımı olduğu kadar, hukuka duyulan bir inancı da ifade eder. Zira bir hukuk kuramı oluşturma çabası, daha baştan hukukun bir zorunluluk olarak kabul edildiğine işaret etmektedir.

Ancak hukuk kuramları her zaman kurucu veya olumlayıcı nitelikte olmak zorunda değildir. Yalnızca mevcut bir hukuk kuramını değerlendirme veya sorgulama amacını taşıyan çalışmalar da bu amaçla ortaya çıkmadıkları halde zamanla kendileri bir kuram olarak değer kazanabilirler. Bu anlamda, eleştirel hukuk yaklaşımları, hukuka ilişkin genel geçer kabulleri ve geleneksel yaklaşımları sorgulayan her türlü teoriyi ifade eder. Öyleyse ilk olarak hukuka ilişkin geleneksel yaklaşımları ele almamız gerekiyor.

Geleneksel hukukbilim,³ uzunca bir süredir hukuki pozitivism ile doğal hukuk düşüncesi arasındaki bir ikilikle tanımlanmaktadır. Bu iki ana akım gelenek, her

Eleştirel Gerçekçilik: Başlıca Fikirler ve Temel Kavramlar. *Eleştirel Pedagoji Dergisi*, Sayı 79, ss. 425-451. https://elestirelpedagoji.org/wp-content/uploads/2026/04/79_7a_elestirel_realizm.pdf

³ Hukuk felsefecileri için “hukukbilim” terimine dipnot vermek âdettendir ve “havalı”dır. Bu ifade İngilizce “Jurisprudence” ve Almanca “Rechtswissenschaft” kavramlarına karşılık olarak kullanılmaktadır. Aslında Türkçe’de “hukuk” dediğimizde hem hak kavramının çoğul hâline atıfta bulunuruz hem bir kurumu (hukuk düzeni) ifade ederiz hem de bir disiplini dile getirmiş oluruz. Halbuki Batı dillerinde kurumun kendisiyle bu kurumu inceleyen disiplin için farklı kavramlar kullanılmaktadır. Öte yandan burada ısrarla “disiplin” dememizden de anlaşılacağı üzere aslında bir bilimden ziyade hukuk hakkındaki her türlü tefekkür kastedilmektedir. Dolayısıyla kavramın Türkçesi hukuk hakkındaki bilimin yanı sıra “hukuk kuramı” hatta “hukuk felsefesi” olarak da çevrilmeye müsaittir. Halbuki, belirtmek gerekir ki, 18. yüzyıl Almanyası’nda *Rechtswissenschaft* tam da hukuk felsefesinin karşıtı olarak ortaya çıkmıştır. Zira Kantçı anlamda hukuk felsefesi, saf akıl aracılığıyla elde edilecek ideal standartları ifade etmektedir. Oysa hukukçuların uygulayacağı mevcut kuralların bilgisine deneyimle, dolayısıyla ampirik olarak ulaşılabacaktır ve *Rechtswissenschaft* bu işi ifade etmek

fırsatta kendi teorilerinin üstünlüğünü kanıtlamaya ve rakip yaklaşımın yetersizliğini, hatta “hakiki bir hukuk teorisi” sayılamayacağını iddia etmeye odaklanmıştır. Ne var ki bu yıpratıcı yarış içerisinde, son derece hayati bir soru ihmal edilmiş görünmektedir: “Bir hukuk teorisinin ‘iyi’ veya ‘yeterince iyi’ bir teori olarak kabul edilebilmesi için hangi temel nitelikleri taşıması gerekir?”. Çeşitli yaklaşım ve metodolojilerin üst üste bindiği günümüz teoriler enflasyonu çağı, bir hukuk teorisinden ne beklenmesi gerektiği sorusunu yeniden ve esaslı bir biçimde sormayı zorunlu kılmaktadır.

Bu soruya verilecek yanıt, esasen geleneksel tartışmanın kendi aktörlerinin tanımlarında mevcuttur. 20. yüzyılın en etkili hukuk filozoflarından Joseph Raz, hukuk teorisi kavramını dar anlamıyla “hukukun doğasına (ne’liğine) ilişkin bir açıklama” olarak tanımlar. Raz’a (2009) göre bir hukuk teorisinin başarılı sayılabilmesi iki temel kritere bağlıdır: Birincisi; teori, hukuk hakkında zorunlu olarak doğru olan önermelerden oluşmalıdır. İkincisi; bu önermeler, hukukun ne olduğunu açıklama işlevini yerine getirmelidir.

Öte yandan Roger Cotterrell (2003), hukuk teorisini bir toplumsal olgu olarak hukukun, hukuk kurallarının ve kurumlarının mahiyetini sistematik bir biçimde kavrama çabası olarak ele alır. İki yazarın işaret ettiği bu zemin birleştirildiğinde, çağdaş bir hukuk teorisinden beklemekte haklı olduğumuz temel hususlar belirginleşmektedir: Hukuk teorisi, geçmişe ve bugüne eşzamanlı bir bakış doğrultusunda hukuku toplumsal bir olgu olarak teşhis etmeli, bu olguya dair esaslı özellikleri dile getirmeli, dile getirdiği bu özellikler günümüz dünyası için ilgi çekici ve anlamlı olmalı ve nihayetinde araştırmacılara dinamik bir analiz çerçevesi sunabilmelidir.

2.1. Geleneksel Okulların Tıkanıklığı ve Yetersizliği

Geleneksel ve baskın hukuk teorilerine (doğal hukuk, hukuki pozitivizm ve hukuki realizm) söz konusu kriterler açısından bakıldığında, ciddi bir tıkanıklık göze çarpmaktadır. Geleneksel hukuk teorisi literatürü, metodolojik ve tarihsel anlatısını çoğunlukla Doğal Hukuk ile Hukuki Pozitivizm arasındaki tarihsel gerilim üzerine kurar. Tarihsel kronoloji göz önüne alındığında, Antik Yunan’dan itibaren adalet ve doğa düzenine dayalı aşkın norm arayışıyla doğal hukuk düşüncesinin en eski gelenek olduğu kabul edilir. Ancak kuramsal ve mantıksal bir analiz yapıldığında, bu geleneksel kronolojinin sarsılması ve mantıksal önceliğin hukuki pozitivizme verilmesi gerekir.

Doğal hukuk düşüncesi, özü gereği verili insan yapımı (pozitif) hukukun asliliğini reddetme ve onun üzerinde konumlanan aşkın bir ilkeler dizisini (adalet, ahlak,

üzere kullanılmaktadır. Bu karmaşıklığa son vermek adına “hukukbilim” ifadesi uzunca süredir dilimize yerleşmiş durumdadır. Burada klasik anlamda bir bilimin kastedilmediği de akılda tutulmalıdır.

doğa yasası) meşruiyet ölçütü olarak sunma iddiasındadır. Dolayısıyla tecessüm etmiş bir teori biçiminde olmasa bile, fiilen ve mantıken (Hegel'in de ifade ettiği üzere) "hukuk, daima pozitif hukuktur"; zira doğal hukukun varlık kazanabilmesi için reddedeceği veya denetleyeceği verili, beşerî bir hukukun varsayılması ya da ileri sürülmüş olması kaçınılmazdır.

Bu mantıksal ilişki, eleştirel hukuk düşüncesinin geleneksel okullarla kurduğu ilişki açısından da açıklayıcıdır. Doğal hukuk, verili pozitif hukuka aşkın bir ölçüt sağlama teşebbüsü olarak kabul edildiği ölçüde, kendi içinde bir "eleştirel" potansiyel barındırır. Bu nedenle, radikal veya devrimci duruşa sahip pek çok eleştirel hukukçunun birincil hedefi doğrudan doğal hukuk düşüncesi değil, hukuki pozitivizm olmuştur. Eleştirel hukukçuların bir gelenek seçmek zorunda kaldıklarında kendilerini hukuki pozitivizmdense doğal hukuk fikrine daha yakın hissetmelerinin altında yatan temel neden de pozitivizmin verili hukuku meşrulaştıran biçimsel sınırlılığıdır.

Özellikle İngilizce konuşulan dünyada hukuk teorisi tartışmaları iki temel geleneğin yanı sıra "hukuki realizm"i de içerir. Bu üçlü yapı içerisinde hukuki realizm, ilk iki ana akım teoriye kıyasla daha "eleştirel" bir görünüme sahiptir. Nitekim ABD merkezli Eleştirel Hukuk Çalışmaları (CLS) hareketinin de büyük oranda Amerikan Hukuki Realizminin bıraktığı kavramsal mirası takip ettiği sıklıkla ifade edilir.

Ancak yöntemsel bir ihtiyatlılık gereği, realizm dâhil olmak üzere bu üç geleneksel okulun tamamı aynı eleştirel süzgeçten geçirilmelidir. Çünkü eleştirel bir görünüm sunan yaklaşımlar dahi, ana akım teorilerin temel kabullerini ve sınırlarını tartışmasız kabul etme riski taşırlar.

İster pozitivist ister doğal veya realist hukukçu olsun, geleneksel okulların temel sorunu, günümüz toplumlarının "krizlerine" ve gerçekliğine yanıt verememeleridir: Hukuki pozitivizm, doğal hukuk veya realizm; ya toplumsal hukuk tecrübemize ilişkin yeni bir şey söylememekte, ya sundukları kabuller bugün için ilgi çekici ve açıklayıcı olmaktan uzaklaşmakta ya da hukukun doğasını açıklamada biçimsel norm sınırlarının ötesine geçmeye hiç niyet etmemektedir.

Geleneksel hukuk teorileri, hukukun ne olduğunu ve doğasını tarafsızca açıklama iddiasında bulunsalar da uygulamada yürürlükteki hukuk pratiğine dair muhafazakâr bir rehberlik sunmanın ötesine geçememişlerdir. Hakikilik atfedilen bu geleneksel teoriler, mevcut hukuki düzenin toplumsal varlığıyla, kökenindeki iktidar ilişkileriyle ve ürettiği eşitsizliklerle esaslı bir hesaplaşmaya girmemektedir.

Özellikle hukuki pozitivizm, hukuku toplumsal sınıflardan, iktidar mücadelelerinden ve tarihsel bağlamdan kopartarak yalnızca biçimsel kurallar ve mantıksal normlar dizisine indirger. Hukukun bu şekilde dogmatikleştirilmesi,

onun ardındaki siyasal ve ekonomik tercihlerin görünmez kılınmasına ve mevcut toplumsal düzenin nesnel/tarafsız bir gereklilik gibi sunulmasına hizmet eder.

Sonuç olarak doğal hukuk, pozitivizm ve realizm üçgenine sıkışmış ana akım hukukbilim, çağdaş toplumların yaşadığı derin toplumsal, siyasal ve ekonomik krizlerin doğurduğu merak ve sorulara yanıt üretemez; bir yapısal tıkanıklık içindedir. Bu durum, başındaki “eleştirel” sıfatını ikincil bir ek gibi taşımayı reddeden, hukukun toplumsal ve sınıfsal bağlamını doğrudan merkezine alan çağdaş bir hukuk teorisinin inşasını zorunlu kılmaktadır.

2.2. Geleneksel Teorilere Zeyil Olarak Eleştirel Hukuk

Hukukbilim alanındaki ders kitapları ve tanıtım yazınları incelendiğinde, geleneksel okullara (doğal hukuk, pozitivizm, realizm) geniş sayfalar ayrıldıktan sonra, Eleştirel Hukuk Kuramlarının kitabın en sonuna tali, ikincil ve âdetâ “zeyilnâme” hissiyle yerleştirildiği göze çarpar. Bu sunuş tarzı, eleştirel kuramların marjinal, yalnızca yıkıcı veya hakiki bir hukuk teorisi olup olmadığına ilişkin şüpheli yaklaşımlar olduğu yönünde yanlış bir algı yaratmaktadır. Oysa durum tamamen tersinedir.

Pozitivizm veya doğal hukuk gibi ana akım teoriler, hukukun ne olduğunu anlatma iddiasında olsalar da nihayetinde mevcut düzeni onaylayan, onu meşrulaştıran ve hukuk pratiğine teknik rehberlik sunmanın ötesine geçemeyen yapılardır. Günümüz toplumlarının yaşadığı derin ekonomik, siyasal ve toplumsal krizler karşısında bu teoriler yapısal olarak yanıt veremez hâle gelmiştir.

Eleştirel hukuk teorileri hukuku iktidar, mülkiyet ve sınıf dinamikleriyle bütüncül biçimde ele alan çözümsel kapasiteleri sayesinde, bugün “hukuk teorisi” unvanını taşımayı hak eden yegâne yaklaşımlardır.

Bu çerçevede, eleştirel hukukçuların bizzat kendi söylemlerini dönüştürmeleri gerekmektedir. Akademi dünyasında kendilerine biçilen edilgen/tâli konumu kabullenmek yerine, başlarındaki “eleştirel” sıfatının yarattığı ikincil algıdan sıyrılarak doğrudan “Çağdaş Hukuk Teorisi” veya “Yeni Hukuk Teorisi” olarak sahneye çıkmalıdır.

Eleştirel hukuk yaklaşımının bu çağdaş iddiasını sürdürürken düşebileceği en tehlikeli yöntemsel tuzak ise “anakronizm”dir. Ana akım ekollerle ve onların dogmatik kabulleriyle yürütülecek bir teorik hesaplaşma, bazı kavramsal kalıplara, geçmişin tartışmalarına veya aşılmış kategorilere sıkışarak yürütülemez. Pozitivizmin veya doğal hukukun yarım asır önceki versiyonlarına karşı geliştirilen tipleşmiş itirazları tekrarlamak, günümüzün muhatap kitlesi açısından ilgi çekici ve dönüştürücü olma niteliğini yitirmektedir.

Bugünün muhatap kitlesi küreselleşmiş sermaye ilişkileri, değişen devlet biçimleri, derinleşen mülkiyetsizleşme ve toplumsal krizler çağında yepyeni, somut ve dönüştürücü bir hukuk analizi duymayı hak ediyor. Dolayısıyla Eleştirel Hukuk Teorisi, tarihsel diyalektik yöntemi günümüzün somut koşullarına uygulayarak anakronizme düşmeden hareket etmeli ve geleneksel kuramların karşısına dinamik bir analiz çerçevesi koyabilmelidir.

3. Eleştirel Hukuk Çalışmaları Hareketi

Anglo-Sakson hukuk dünyasında 1970'lerin sonunda ortaya çıkan Eleştirel Hukuk Çalışmaları (EHÇ - Critical Legal Studies) hareketi, belirli tarihsel ve metodolojik damarların birikimi üzerinde yükselmiştir. Bu hareketin entelektüel köklerini kavramak, eleştirel düşüncenin geleneksel hukukbilime yönelttiği itirazların niteliğini anlamak açısından zorunludur.

EHÇ'nin tarihsel silsilesinde iki temel gelenek belirleyici bir rol oynamıştır. Bunlardan ilki Hukuk ve Gelişme (*Law and Development*) adıyla bilinen harekettir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında "Üçüncü Dünya" ülkelerinin kalkınması ve modernleşmesi süreçlerinde hukukun işlevini inceleyen bu çalışmalar, başlangıçta Batılı sermaye ve hukuk modellerinin bu ülkelere ihracını savunmuştur. Ancak 1960'ların sonu ve 1970'lerde, önerilen modellerin gelişmekte olan ülkelere diktatörlükleri, otoriter rejimleri ve toplumsal eşitsizlikleri derinleştirdiğinin görülmesiyle büyük bir karamsarlığa ve krize saplanmıştır. David M. Trubek ve Marc Galanter gibi dönemin önemli araştırmacıları, hukuk ihraç etme projesini tecrübe ederek hukuk sistemlerinin tarafsız ve evrensel bir geliştirici araç olmadığını ilan etmişlerdir.

EHÇ'yi ortaya çıkaran ikinci gelenek Hukuk ve Toplum Derneği (*Law and Society Association*) kapsamındaki çalışmalardır. 1964 yılında kurulan ve *Law & Society Review* dergisi etrafında örgütlenen bu gelenek, hukuku soyut normlar düzeni olarak gören dogmatik anlayışa karşı hukukun toplumsal bağlam içinde incelenmesini savunmuştur. Hukuki kural ve kurumların toplumsal çevre tarafından biçimlendirildiğini ileri süren bu sosyolojik bakış açısı, Amerikan Hukuki Realizminin mirasçısı olarak EHÇ'nin doğacağı yöntemsel zemini hazırlamıştır.

1977 yılında Madison-Wisconsin Üniversitesi'nde düzenlenen ilk konferansla müstakil bir hareket olarak sahneye çıkan Eleştirel Hukuk Çalışmaları; Hukuk ve Gelişme ile Hukuk ve Toplum geleneklerinden beslenmekle birlikte, onların araçsal ve işlevselci sınırlarını aşarak hukukun bizzat kendisini, dilini ve ideolojik yapısını sorunsallaştırmıştır.

Eleştirel Hukuk Çalışmalarının ana akım liberal hukuk teorisine yönelttiği eleştiriler üç temel eksende özetlenebilir: Liberal hukuk miti ve tarafsızlık illüzyonu; hukuksal belirsizlik miti ve ideoloji olarak hukuk.

Liberal hukuk teorisi, hukuku siyasetten ayırışmış, nesnel, tarafsız ve sınıf/çıkar çatışmalarının üzerinde yükselen evrensel bir düzenleme olarak sunar. Eleştirel hukukçular ise hukukun hiçbir zaman değerden bağımsız (*value-free*) olmadığını, aksine toplumdaki egemen değerleri, statükoyu ve var olan hiyerarşileri meşrulaştıran siyasal bir alan olduğunu gösterirler.

Geleneksel teoriler, somut bir hukuki uyumsuzluğun yürürlükteki pozitif hukuk kuralları ve soyut akıl yürütmeye tek bir “doğru” çözüme ulaştırılacağını iddia eder. Oysa eleştirel kuramcılara göre hukuki yürütme içsel bir çelişki barındırır; aynı hukuki malzeme ve ilkelerden hareketle tamamen zıt kararlara varmak mümkündür. Yargıcın veya karar vericinin nihai tercihi hukuki normlar tarafından değil, onun toplumsal, sınıfsal ve siyasal angajmanları tarafından belirlenir.

Eleştirel yaklaşımda hukuk, yalnızca egemenlerin elinde dışsal bir baskı aracı değildir; bizzat bilincin ve toplumsal ilişkilerin şekillendiği ideolojik bir biçimdir. Toplumsal eşitsizlikleri “sözleşme özgürlüğü”, “yasa önünde eşitlik” ve “mülkiyet hakkı” gibi soyut kategorilerle doğallaştırarak meşrulaştırır.

4. Eleştiri Geleneğinin Bir Halkası Olarak “Marxizm ve Hukuk”

4.1. Marxist Hukuk Analizi Mümkün mü?

Hukuka ilişkin Marxist perspektif, ana akım literatürde çoğu kez yalnızca “hukukun üstünlüğü” fikrinin kaba bir eleştirisi veya hukukun değersizleştirilmesi olarak dar bir çerçeveye hapsedilmektedir. Bu dar okumayı doğrularcasına, Marxist tarihsel materyalizmin en bilinen ve en çok alıntılanan formülasyonu, Karl Marx’ın 1859 tarihli Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı eserinin Önsöz’ünde yer almaktadır.

Marx, söz konusu klasik metinde toplumsal yapının mimarisini şu ünlü ifadelerle kurar:

“Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur.”

Metnin devamında Marx, toplumsal devrim çağlarını ve hukukun bu süreçteki yerini açıklarken hukuksal kategorilere doğrudan temas eder: Üretici güçler geliştiğinde, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkileriyle - ki Marx bunların “hukuki ifadesinden başka bir şey olmadığını” vurguladığı mülkiyet ilişkileriyle- çatışmaya girerler. İktisadi temeldeki altüst oluşları incelerken, iktisadi üretim koşullarının bilimsel olarak saptanabilir değişimi ile

insanların bu çatışmaların bilincine vardıkları ve onu sonuna kadar götürdükleri “hukuki, siyasal, dinsel, artistik ya da felsefi biçimleri, kısaca ideolojik şekilleri” birbirinden ayırt etmek gerekir.

Bu klasik formülasyon, hukukun iktisadi yapı (altyapı) tarafından belirlenen bir üstyapı kurumu olduğunu ve mülkiyet ilişkilerinin üretim ilişkilerinin hukuki kılıfı veya ifadesi olduğunu açıkça ortaya koyar. Ancak bu belirleme ilişkisinin “otomatik, tek yönlü ve kaba bir nedensellik” olarak kavranması, Marxist hukuk analizinin en büyük tikanıklıklarından birini doğurmuştur.

4.2. Araçsalıcı İndirgemeciliğin Eleştirisi

Geleneksel Marxist yazında hukuk analizi uzunca bir süre, hukuku yalnızca egemen sınıfın elinde bir baskı aygıtı veya iktisadi çıkarların kaba bir yansıması olarak gören araçsalıcı indirgemeciliğe teslim olmuştur. Bu yaklaşımın en belirgin örneklerinden biri tecellisini P. I. Stucka’nın tanımında bulur. Stucka’ya göre hukuk; “egemen sınıfın çıkarlarıyla örtüşen ve onun sistematik şiddetini/iktidarını muhafaza eden bir toplumsal ilişkiler sistemi ya da düzenidir” (Stucka’dan aktaran Yelkenci, 2013).

Bu türden araçsalıcı tanımlamalar, ilk bakışta devrimci bir ton taşısa da eleştirel bir çözümleme içermedikleri gibi, diyalektik bir kavrayış imkânını da ortadan kaldırırlar. Nitekim Marxist hukuk kuramcısı Evgeni Paşukanis, bu araçsalıcı indirgemeciliğin yetersizliğini ve tehlikesini tespit etmiştir. Paşukanis’e (2002) göre, genel hukuk kuramlarına yalnızca “sınıf mücadelesi” veya “egemen sınıf çıkarı” unsurunu eklemek Marxist bir hukuk teorisi elde etmek için kesinlikle yeterli değildir.

Böyle bir kestirmeciliğin varacağı yer “az çok hukuksal renk taşıyan bir iktisadi biçimler tarihi veya kurumlar tarihi” yazmak veya hukuku, bizzat hukuksal kavramların ve hukuki biçimin özgül analizini yapmaksızın bir sınıfın çıkarlarının doğrudan ifadesine indirgemektir.

Hukuk kuramının görevi, hukukun yalnızca kimin çıkarına hizmet ettiğini söylemekle bitemez; hukuki biçimin toplumsal ilişkiler içerisinde nasıl ve neden bu özgül yapıya büründüğünü (hak öznesi, mülkiyet, sözleşme, irade özerkliği) çözümlenemediği sürece gerçek bir Marxist genel hukuk teorisinden söz edilemez.

Marxist hukuk kuramının en özgün ve radikal hamlesi, Paşukanis’in 1924 tarihli *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm* adlı eserinde biçim bulmuştur. Paşukanis (2002), geleneksel Marxistlerin hukuku yalnızca içerik bakımından analiz etmelerini, yani hangi sınıfın çıkarına hizmet ettiği sorusunu yetersiz bularak, şu temel soruyu sormuştur: “İktisadi çıkarlar ve sınıf egemenliği neden doğrudan doğruya çıplak

bir güç veya zor aygıtı olarak tecelli etmez de kendisini hukuksal bir biçim (özel mülkiyet, sözleşme, hak öznesi) altında sunar?”

Paşukanis bu soruya yanıt verirken, Karl Marx'ın Kapital'deki meta analizi ile diyalektik bir paralellik kurar. Kapitalist toplumda farklı kullanım değerlerine sahip ürünler, pazar yerinde nasıl ki soyut birer “değer” olarak eşitlenip meta biçimini alıyorsa, farklı toplumsal konumdaki, mülkiyetli veya mülkiyetsiz somut bireyler de pazar yerindeki irade dolayımı vasıtasıyla soyut birer “hak öznesi” (hukuki süje) olarak eşitlenirler. Pazar yerinde metaların mübadelesi, iradeleri birbirini tanıyan ve mülkiyetleri üzerinde tasarruf yetkisi olan hukuksal öznelerin varlığını zorunlu kılar. Dolayısıyla hukuksal biçim, meta üretimi ve mücadelesi ilişkilerinin zorunlu bir sonucudur.

Paşukanis'e göre, kapitalist mülkiyet ilişkileri ortadan kalkmadan ve meta değişimi sönümlenmeden hukuksal biçimin sönümlenmesi mümkün değildir. Burjuva hukuku, yalnızca burjuva sınıfının iktidarını koruma aracı değil, meta dünyasının insan iradesi ve ilişkileri üzerindeki özgül yansımasıdır.

4.3. Sönümlenecek Hukukun Eleştirel Teorisi

Marxizmde bütünlüklü bir hukuk kuramının gelişmesini engelleyen faktörlerden biri, tam da Paşukanis'in ifade ettiği, hukukun gelecekte (sınıfsız toplumda) “sönümleneceği” (*withering away of law*) tezinin mutlaklaştırılarak hukukun şimdiki varlığının incelenmesinin önemsizleştirilmesidir.

Hukukun “son tahlilde” sönümleneceği iddiası, onun bugün taşıdığı toplumsal ve kurumsal özgüllüğün göz ardı edilmesinin gerekçesi olamaz. Zira Marx'ın bizzat kendi ekonomi politik yöntemi bu göz ardı edişi reddeder: “Son tahlilde” kapitalist üretim tarzı da tarihseldir ve ortadan kalkacaktır ancak kapitalizmi kavramanın “ilk tahlili” Kapital'le, yani sermayenin, meta biçiminin ve değer yasasının somut analiziyle başlar. Dolayısıyla hukuk söz konusu olduğunda da “son tahlildeki” sönümlenmeye odaklanıp “ilk tahlildeki” hukuksal biçimleri, sermaye ve irade dolayımalarını analiz dışı bırakmak yöntemsel bir hatadır.

Ayrıca altyapı-üstyapı determinizmi tek taraflı bir mekanizma değildir. İktisadi temel ve mülkiyet koşulları üstyapının belirleyicisi olmakla birlikte, bu belirlenme ilişkisi pasif bir yansıma değildir; toplumsal aktörlerin iradeleri, siyasal mücadeleleri ve hukuksal dolayımları vasıtasıyla tecelli eder. Hukuk, altyapısal süreçleri bizzat biçimlendiren ve geriye doğru etkileyen kurucu bir işleve de sahiptir.

Marx'ın hukuk üzerine bütünlüklü veya sistematize edilmiş bir çalışma bırakmamış olması, onun hukukla ilgilenmediği anlamına gelmez. Aksine Marx'ın düşünsel evriminde hukuk, felsefeden siyasal iktisada geçişin tam merkezinde yer alır. Hukuk fakültesinden mezuniyetinin hemen ardından 1842-1843 yıllarında

Rheinische Zeitung'un başyazarı olarak kaleme aldığı erken dönem yazıları, bu bakımından hayati önemdedir.

Marx, Eyalet Meclisindeki orman kaçakçılığı (toplanmış kuru odunların toplanmasının suç haline getirilmesi) ve toprak mülkiyetinin parçalanması tartışmalarını incelerken ilk kez “maddi çıkarlar” ve sınıf çatışması gerçeğiyle yüzleşmiştir. Marx, orman sahiplerinin tikel/özel mülkiyet çıkarlarının, devlet ve hukuk eliyle kamusal evrensel bir yasaya dönüştürüldüğünü ve köylülerin tarihsel geleneksel haklarının çiğnenerek hukukun bir “özel mülkiyet muhafızı” haline getirildiğini gösterir. Marx bizzat kendisi, bu hukuksal tartışmaların kendisini iktisat çalışmaya yönelten ilk saik olduğunu itiraf eder.

Keza Marx, Prusya Adalet Bakanlığına atanan Savigny'nin tarihçi hukuk okulunun öncülük ettiği hukuk politikalarını da eleştirir; hukukun özgürlük kılıfı altında siyasal baskıyı nasıl kurumsallaştırdığını teşhir eder.

Nihayet, Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi eserinde Hegel'in idealist diyalektiği ile hesaplaşır. Hegel, özel mülkiyet ile devleti ve genel siyasal birliği uzlaştırmaya çalışırken Marx; tarihsel süreçte hukukun başlangıçta bir “ayrıcalık” (genel kuraldan “ayrıklık”) olarak doğduğunu, ancak bu ayrıcalığın her seferinde “özel mülkiyet” biçiminde tecessüm ettiğini vurgular. Marx'a göre özel mülkiyet, ayrıcalık olarak hukukun özgül varoluş biçimidir.

Bu erken dönem yazılarında Marx, henüz sınıfsal analizini ve tarihsel materyalizmi tam olarak olgunlaştırmamış olsa da, devletin ve hukukun toplumu belirleyen bağımsız yapılar olmadığını, aksine mülkiyet ve üretim ilişkileri tarafından belirlenen türevsel yapılar olduğunu kavramış ve felsefi idealizmden koparak materyalist zemine adım atmıştır.

5. Hukukun Çelişkili Konumu

Hukuk olgusunun toplumsal varlığı, özü gereği derin bir çelişki barındırır. Hukuk, bir yandan devlet organları tarafından desteklenen, ihlal edildiğinde müeyyide uygulayan dışsal ve zorlayıcı bir düzenleme/baskı mekanizması iken, diğer yandan bireysel özerkliği, irade özgürlüğünü ve güvenceye alınmış hakları teyit eden bir koruma alanı gibi görünür.

Eleştirel ve Marxist analiz açısından hukukun bu çelişkili konumu hayati önemdedir. Hukuk, toplumsal eşitsizlikleri yalnızca fiziksel zor veya çıplak şiddet yoluyla sürdürseydi, toplumdaki meşruiyetini hızla yitirirdi. Hukuk düzeni, sömürüye ve eşitsizliğe dayanan üretim ilişkilerini, “kanun önünde eşitlik”, “sözleşme serbestisi” ve “irade özerkliği” gibi soyut ilkelere bağlar. İşçi ile kapitalist, hukuk karşısında soyut birer hak öznesi olarak eşit kabul edilir; böylece sömürü ilişkisi, iki özgür iradenin rızasına dayalı bir sözleşme biçiminde doğallaştırılır.

Bu çelişkili yapı nedeniyle hukuk, sadece egemen sınıfın tikel çıkarlarını korumakla kalmaz; ezilen sınıflara da kendi haklarını talep edebilecekleri “hukuksal bir dil ve meşruiyet zemini” sunar. Ancak bu zemin, sınırları bizzat sistem tarafından çizilmiş bir alan olduğu için mevcut düzenin temellerini tehdit etmeyen sınırlandırılmış bir mücadele olanağı sağlar.

Hugh Collins (2013) gibi çağdaş Marxist hukuk kuramcılarının da vurguladığı üzere, hukuk sistemi toplumda âdeta kendi kendine var olan, tarafsız, nesnel ve kaçınılmaz bir düzenmiş gibi algılanır. Bu durum literatürde “hukuk fetişizmi” olarak adlandırılır. Meta fetişizmde nasıl ki insan elinden çıkan ürünler insanlara hükmeden gizemli nesnelere dönüşüyorsa, hukuk fetişizmde de insanların toplumsal mücadelelerle ürettiği hukuki normlar, toplumu yöneten aşkın ve tarafsız bir doğa kanunu gibi görünmeye başlar.

Bu ideolojik mekanizmanın işleyişi Marx ve Engels’in Alman İdeolojisi’nde ortaya koydukları temel yasayla açıklanabilir: Her çağda egemen olan fikirler, egemen sınıfın fikirleridir. Maddi üretim araçlarını elinde tutan sınıf, zihinsel üretim araçlarını da kontrol eder. Egemen sınıf, kendi tikel sınıfsal çıkarını toplumun tamamının ortak ve evrensel çıkarı (özgürlük, adalet, kamu yararı) olarak sunmak zorundadır. Hukuk, bu evrenselleştirme işlevinin en yetkin aracıdır. Toplumsal aktörler, hukukun sunduğu bu soyut eşitlik ve özgürlük kavramlarını kabul ettiklerinde “yanlış bilinç” içine düşerler. Kendi mülkiyetsizliklerini ve bağımlılıklarını, hukuki düzenin doğal bir sonucu olarak rasyonelleştirirler.

Sonuç olarak hukuk, sadece kanun maddelerinden oluşan teknik bir metin değil, toplumsal ilişkileri ve bilinci kuran, çelişkileri gizleyen son derece gelişkin bir ideolojik aygıttır.

6. Zeyilden Merkeze: Hukuk Teorisini Eleştiriyle Yeniden Kurmak

Hukuka eleştirel yaklaşmak, hukukun varlığını ve zorunluluğunu peşinen kabul ederek nasıl işlediğini açıklamakla yetinmemeyi gerektiriyor. Hukuk kurallarının ne söylediği kadar, hangi toplumsal ilişkiler içinde ortaya çıktığı, bu ilişkileri nasıl biçimlendirdiği ve hangi çelişkileri görünmez kıldığı da önem taşıyor. Bu bakımdan eleştirel hukuk teorisinin inceleme alanı, üretim ve mülkiyet ilişkilerinden devletin örgütlenmesine, sınıf mücadelelerinden toplumsal bilincin oluşumuna kadar uzanmaktadır. Hukuku bu ilişkilerden bağımsız, kendine yeterli ve tarafsız bir düzen olarak ele almak, açıklanması gereken sorunun önemli bir bölümünü daha başlangıçta incelemenin dışında bırakıyor.

Bu nedenle eleştirel hukuk düşüncesini, geleneksel hukuk teorilerine sonradan eklenen bir itirazlar toplamı olarak değerlendirmemek gerekir. Eleştirel yaklaşım, hukuk teorisinin sorularını, yöntemini ve inceleme nesnesini yeniden kurma iddiası taşımaktadır. Hukukun ne olduğunu toplumsal ve tarihsel koşulları içerisinde açıklama sorumluluğu üstlenildiğinde, “eleştirel” sıfatı da tâli bir

düşünce geleneğini adlandırmanın sınırlarını aşar. Eleştirelilik, çağdaş bir hukuk teorisinin açıklama gücünü kazanabilmesinin koşuluna dönüşür. Bu çerçevede mesele, eleştirel yaklaşımlara hukuk teorisi içerisinde daha geniş bir yer ayırmaktan çok, hukuk teorisinin kendisini eleştirel bir zeminde yeniden düşünmektir.

Eleştirel Hukuk Çalışmaları hareketinin liberal hukukun tarafsızlık iddiasına, hukuki akıl yürütmenin çelişkilerine ve hukukun ideolojik işleyişine yönelttiği eleştiriler, bu yeniden düşünmenin önemli uğraklarını oluşturuyor. Marxist hukuk analizi bakımından ise hukukun sınıfsal içeriğini teşhis etmekle hukuki biçimi açıklamak arasındaki ayrım belirleyici bir önem taşıyor. Bir kuralın kimin çıkarına hizmet ettiğini göstermek, bu çıkarın neden hukuk biçiminde ifade edildiği sorusunu kendiliğinden yanıtlamıyor. Hak öznesi, sözleşme, mülkiyet ve irade özerkliği gibi kategorilerin toplumsal kuruluşu açıklanmadıkça, hukuk eleştirisi de içeriğe yöneltlen itirazlarla sınırlı kalıyor.

Böyle bir çözümleme, hukuku iktisadi çıkarların dolaysız yansımasına indirgeyen araçsalcı açıklamaların da sorgulanmasını gerektirmektedir. Hukukun üretim ve mülkiyet ilişkileri tarafından belirlenmesi, bu ilişkiler üzerinde kurucu etkiler doğurmasını dışarıda bırakmaz. Diyalektik yöntem, hukukun toplumsal koşullara bağımlılığı ile kendine özgü biçim ve etkilerini birlikte kavrama olanağı sunmaktadır. Hukukun gelecekte sönümleneceği düşüncesi de onun bugünkü varlığını inceleme gereğini ortadan kaldırmaz. Tarihsel olarak aşılması beklenen bir toplumsal biçimin nasıl oluştuğunu ve varlığını nasıl sürdürdüğünü açıklamak, eleştirel analizin vazgeçilmez görevleri arasındadır.

Hukuk, maddi eşitsizlikleri soyut eşitlik ve özgürlük kategorileri içerisinde doğallaştırırken, ezilenlerin taleplerini ifade edebilecekleri bir dil ve meşruiyet zemini de sağlamaktadır. Ancak bu mücadele alanının sınırlarını, içinde olduğu toplumsal düzen çiziyor. Dolayısıyla hukukun sunduğu olanakları, bu olanakların sınırlarından bağımsız değerlendirmemek gerekiyor. Eleştirel yaklaşım, hukuki biçimlerin eşitsizliği nasıl yeniden ürettiğini ve aynı biçimler içinde hak taleplerinin nasıl dile getirilebildiğini birlikte incelemeyi gerektirir. Hukuk fetişizminin eleştirisi, insanların tarihsel ilişkileri ve mücadeleleri içinde oluşan hukuku, topluma dışarıdan hükmeden tarafsız ve kaçınılmaz bir güç olarak görme alışkanlığını sorgulamamızı sağlar.

Bununla birlikte, eleştirel düşünce kendi kavramlarını ve tarihsel birikimini de sorgulamaya açık tutmak zorundadır. Geçmişte açıklayıcı olan itirazları tekrarlamak, günümüzün hukuk deneyimini anlamaya yetmez. Küreselleşmiş sermaye ilişkileri, değişen devlet biçimleri ve derinleşen mülkiyetsizleşme karşısında, tarihsel ve diyalektik yöntemin güncel koşullara uygulanması gerekiyor. Eleştirel hukuk düşüncesinin çağdaşlığı, geçmişteki tartışmalara sadakatinden çok, bugünün toplumsal ilişkilerini ve hukuki biçimlerini çözümleyebilme gücüne dayanır.

Başlangıçtaki kriz ve eleştiri ilişkisine dönersek, kritik dönemler yerleşik cevapların tekrarlanmasıyla yetinilemeyeceğini gösteriyor. Hukukun eleştirisi, mevcut düzenin zorunlu ve değişmez görünen biçimlerinin tarihsel olarak nasıl üretildiğini açığa çıkarıyor. Böylece hukukun ne olduğu sorusu, içinde yaşadığımız toplumsal ilişkilerin nasıl kurulduğu ve nasıl değişebileceği sorularıyla birleşiyor. Çağdaş bir hukuk teorisi kurma çabası da tam bu bağlantıyı kavramayı ve açıklamayı gerektiriyor.

Kaynakça

- Collins, H. (2013), *Marksizm ve Hukuk*, (Umre Deniz Tuna, Çev.), Dipnot Yayınları.
- Cotterrell, R. (2003). *The Politics of Jurisprudence*, Oxford University Press.
- Douzinis, C. (2005). "Oubliez Critique", *Law and Critique*, 16, 47-69 [DOI 10.1007/s10978-005-4907-8].
- Horkheimer, M. (2002) Traditional and Critical Theory (Matthew J. O'connell, Çev.), içinde *Selected Essays* (ss. 188-243), Continuum.
- Lukács, G. (2014). *Tarih ve Sınıf Bilinci* (Y. Öner, Çev.), Belge Yayınları.
- Özmen, O. (2025). Eleştirel Gerçekçiliğe Giriş: Bir Özgürleşme Felsefesinin Kurucu Kavramları. *Eleştirel Pedagoji Dergisi*, Sayı 78, ss. 413-433. <https://elestirelpedagoji.org/wp-content/uploads/2025/10/38.elestirel-gercekcilik-onur-ozmen.pdf>.
- Özmen, O. (2026). Diyalektik Eleştirel Gerçekçilik: Başlıca Fikirler ve Temel Kavramlar. *Eleştirel Pedagoji Dergisi*, Sayı 79, ss. 425-451. https://elestirelpedagoji.org/wp-content/uploads/2026/04/79_7a_elestirel_realizm.pdf.
- Paşukanis, E. B. (2019). Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm (O. Karahanoğulları, Çev.). İletişim Yayınları.
- Raz, J. (2009). *Between Authority and Interpretation: On the Theory of Law and Practical Reason*, Oxford University Press.
- Yelkenci, T. (2013), "Marksist-Leninist Devlet Teorisi", içinde *Marksist Devlet ve Hukuk Teorisi* (ss. 85-111), NotaBene Yayınları.